

ЧАСОПИС “СУРМА” – ПРЕСОВИЙ ОРГАН ПРОПАГАНДИ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

© Галайко Б.М., 2008

Проаналізовано часопис Української військової організації “Сурма” як пресовий орган пропаганди ідей, програмних засад та діяльності УВО серед українського населення у боротьбі за здобуття Української державності.

Analyzed journal of Ukrainian Military Organization «Syrma» as a organ of propaganda of program ideas of UMO during the fighting for Ukrainian independence.

Українська військова організація (УВО) була утворена влітку 1920 р. у Празі заходами старшин різних українських формацій, коли вже стала зрозумілою поразка українських військ у національно-визвольних змаганнях. Очолив УВО полковник Армії УНР галичанин Євген Коновалець. Головною метою новоствореної структури було, спираючись на власні сили, методами підпільної боротьби продовжувати змагатись за здобуття Української державності та підтримувати бойовий дух українців.

Діяльність УВО і досі залишається малодослідженою, неоднозначно трактованою тематикою, маловідомою для широкого загалу. Це пояснюється обмеженою кількістю фактологічного матеріалу, який зберігся до наших днів. Більшість робіт, що стосуються УВО, мають побіжний або мемуарний характер та вийшли за кордоном у повоєнний час завдяки старанням української діаспори (праці В. Мартинця, З. Книша та П. Мірчука, збірники “Євген Коновалець та його доба”, “Життя і смерть полковника Коновальця”, публікації в часописах “Шлях перемоги” та “Визвольний шлях”). У сучасній Україні стосовно тематики УВО слід відзначити дослідження І. Васюти, І. Гавриліва, А. Кентія. У цьому доробку проаналізуємо часопис Української військової організації “Сурма”.

Впродовж 1920-х рр. УВО займалась відродженням духовно-культурного життя українців в Галичині, спричинившись, зокрема, до заснування військово-історичного видавництва “Червона Калина”, відновлення журналу “Літературно-науковий вісник”, запропонувавши на посаду редактора доктора Дмитра Донцова [4, с. 48–49]. Організація поширювала серед населення різноманітні листівки, відозви, брошурки, в яких висвітлювалась окупаційна польська політика стосовно українців та заклики готуватись до збройної боротьби. У 1921 році існував часопис УВО “Наш шлях” проте через політичне переслідування і фінансові труднощі УВО змушена була припинити його видання. Про це редакція “Сурми” зазначає вже в першому номері та повідомляє, що просто відновлює цю роботу. “Віriamo, що наш підпольний орган сповнить покладені в ньому надії та стане сурмою, яка зігріватиме прибитих та змучених та кликатиме охочих до гарячого, зтяжнього і довгого бою за наш світлий ідеал, за Вільну Україну” [7, с. 2].

Як зазначає Володимир Мартинець (член Начальної Команди УВО (1927–1933), головний редактор “Сурми” (1927–1933), згодом головний редактор пресового органу ОУН “Розбудова нації” (1928–1934), потреба створення пресового органу УВО “Сурма” виникла у 1927 році. Саме в цей час на теренах Галичини почалось розповсюдження “Українського революціонера” – видання Західноукраїнської національно-революційної організації (ЗУНРО), що була створена у 1926 році за підтримки Є. Петрушевича й більшовицького уряду, агітувала за боротьбу з польськими окупантами та приєднання західноукраїнських земель до Радянської України. У цьому часописі висвітлювались ідеї та завдання ЗУНРО, заклики до боротьби. Усе це робилось на противагу поширенню впливів УВО. Ці дії збивали з пантелику українську громадськість, прості люди просто плутали організації [2, с. 175]. Разом з тим існувало багато причин довгого зволікання із виданням

“Сурми”, насамперед через технічні труднощі, адже у жодній європейській країні не було друкарень з шрифтами українською мовою.

Створення власного пресового видання було важливим у систематичному поширенні ідей Української військової організації серед українського населення та у роботі з молоддю. Власне таким виданням УВО стала “Сурма”, яку друкували в умовах суворої конспірації за кордоном (протягом 1927–1928 рр. в Берліні, а 1929–1934 рр. – в Каунасі (Литва)) [1, с. 61]. Часопис мав вигляд журналу форматом А4 і складався спочатку з 8 сторінок, а згодом з 12. Видавав його “реферат пропагандивний” УВО, а редагувала “редакційна колегія”. Наклад “Сурми” становив близько 10 000 примірників, які безкоштовно розповсюджувались на території українських земель під Польщею між членами та симпатиками УВО. Через те, що цей часопис було заборонено в Польщі, в Галичину журнал передавався нелегально, через членів УВО організаційними каналами. Частина накладу легальним шляхом передавалась українській діаспорі за кордоном, зокрема в США [2, с. 279].

Набагато важче відбувалось транспортування “Сурми” у Галичину, що супроводжувалось постійним ризиком потрапити до рук чеської, польської та румунської поліції. Щоб зберегти в таємниці місце друкування, з Каунаса почергово висилали поштові пакунки до кількох пунктів за кордоном: до Данціга (Гданськ), Берліна і Праги. З Данціга часопис транспортували в Галичину, а з Берліна і Праги пересилали далі до Тешина і на Закарпаття. Було розроблено маршрути доставки “Сурми” із Чехословаччини до Львова. Перший пролягав через Студене–Лавочне–Стрий; другий – через Воронянку; третій проходив через Карпати. Ще один перехід існував у найвіддаленішій частині Горган через Чорноріцький верх [6, с. 221; 5, с. 9–10]. На Закарпаття “Сурму” висилали більшими пакунками на адреси знайомих гуцулів, які приносили їх до умовлених колиб і там закопували. Через деякий час надходили зв’язкові з Польщі і забирали “скарби” [2, с. 280]. З 1927 до 1930 рр. польській поліції ні разу не вдалося перехопити часопис [6, с. 227].

Перші номери “Сурми” готували д-р Гижа та Омелян Сенік (Урбан, Канцлер, Грибівський, співзасновник УВО, член Крайової, а згодом Начальної Команди УВО, співредактор часопису “Сурма”, з 1929 р. – член Проводу ОУН), проте довгий час головним редактором “Сурми” був Володимир Мартинець [2, с. 175]. Журнал видавався переважно раз на місяць, однак трапляються номери, які з’являлись раз на два місяці.

Окрім В. Мартинця, статті до “Сурми” дописували також О. Сенік (про революційно-визвольні рухи інших народів), Ріко Ярій (на військову тематику), Є. Коновалець (політичні, ідеологічні й програмні теми). Технічною частиною видавництва та розповсюдженням (кольпортажем) спочатку займався Омелян Сенік, а згодом сотник Іван Рев’юк (Бартович), керівник осередку УВО в Литві [6, с. 218].

Центральні публікації на сторінках “Сурми” розповідали про ідеї та програмні засади УВО, для чого існує ця організація, хто її очолює, якими методами діє, з ким співпрацює, хто її вороги та вороги України, ставлення організації до держав-сусідів, відношення до полонофільства, радянофільства й угодовства, щоб населенню була зрозумілою уся складність тогочасної ситуації та шлях до головної мети українців – здобуття власної держави. “Ви чули про різні виступи Військової організації, на знак протесту та в обороні прав Українського Народу перед наїздником... Це робить і буде робити та Військова організація, якої кличем є Незалежна Соборна Україна, якої кличем є “Проч з Ляхами і Москалями”, якої кличем є “Власними силами, хоч синам, як не собі кращу долю в боротьбі!”... Це робить та Військова організація, яка ні на кого чужого не орієнтується, лише на власні як фізичні, так і моральні сили” [9, с. 4]. “УВО є організацією, для якої тільки інтерес української нації є й буде рішачим у її діяльності. ...УВО не ставить терористичної діяльності як виключного свого завдання [...]. Вона не є ніякою розвідною централею. ...УВО є революційною організацією, якої основним завданням є пропагувати думку загального революційного зриву українського народу із остаточною метою, створити власну національну самостійну і з’єдинену державу”. Основне завдання своєї діяльності УВО вбачає у тому, щоб “...перевести підготовку цілого кадру людей, що були б здібними зразу охопити повставші маси, їх зорганізувати й повести національну революцію до побідного кінця” [14, с. 1].

Частина статей була складовими певної великої тематики і розміщувались вони в різних номерах, тому статті кожного номера будувались так, щоб вони мали певний завершений характер. Адаже через те, що часопис поширювався нелегально, читачі могли й не отримати усіх номерів видання [2, с. 196].

Фактично у кожному номері присутні короткі заклики до населення, щоб усі остерігались провокаторів, ховали нелегальну літературу, не говорили про діяльність УВО стороннім особам та в публічних місцях, пам'ятали, що особиста кореспонденція проходить політичну цензуру, не тримали вдома жодних речей чи документів, які могли б доводити приналежність до УВО тощо. Цікавим є те, що у номерах видання друкували цитати видатних політиків того часу про революцію, національну ідею, збройний шлях здобуття незалежності тощо. Хоча видання безкоштовно розповсюджували в Галичині серед населення, проте просилося кожного читача переслати 30 сотиків (такою була собівартість номера) на фонд "Політичних в'язнів".

Помітно, що автори видання намагались дописувати до кількох постійних рубрик, у яких розповідалося про досвід боротьби за незалежність національно-визвольних рухів інших країн у свій час (Фінляндії, Ірландії, Польщі); методи, тактику та форми роботи російських революціонерів довоєнного часу, бойової організації польської соціалістичної партії на чолі з Юзефом Пілсудським, також подавались певні найсвіжіші новини з краю та з-за кордону.

Вже у першому номері "Сурми" вміщено статтю про боротьбу поляків за відновлення незалежності у XIX ст. У ній описано, як поляки перед повстанням 1863 року проти Росії хотіли залучити до нього й українців, поширюючи різноманітні відозви, де обіцяли укрainцям вічну свободу, рівність і щастя [7, с. 3–4].

Важливим було висвітлення методів підпільної боротьби за здобуття незалежності. Так, в статті "Роль індивідуального терору в підпільній боротьбі" на прикладі діяльності російських есерів, польських революціонерів та більшовиків обґрунтовується тактика УВО у застосуванні терактів: "Чи наш ворог дотримується супроти нас етики й моралі? Він з цинізмом та насолодою наносить удар за ударом... На масовий терор мусимо відповісти відповідно до наших сил індивідуальним терором... Кожний терористичний акт, виконаний Військовою організацією, підносив всебоеквий настрій та пригадував загалом, що лише боротьбою, а не якимись угодами можемо добитись нашої самостійности" [9, с. 3–4]. Поряд з тим наголошується, що "...ми є далекі від возвеличування терору [...]. Терор – це лише частина боротьби... Кожний терористичний акт мусить знайти відповідний відгук серед власної суспільности. Він не сміє бути актом пімсти одиниці, навіть хочби був і спонтанним ділом, але мусить стати немов висловом засуду, що його видав весь нарід..." [9, с. 4].

Багато місця на сторінках видання відводилось для висвітлення історії національно-визвольних рухів інших народів. Зокрема, багато статей було присвячено революційному рухові в Ірландії [9, с. 4; 10, с. 2–4; 12, с. 5; 13, с. 3–4; 17, с. 2–3]. Розповіді в цих повідомленнях будувались так, щоб максимально наблизити ці приклади до тогочасного українського визвольного руху. Так, наприклад, наголошується на важливості існування національної революційної підпільної організації, якою в Ірландії була організація феніїв або т. зв. шинфейнерів (від слова шин-фейн – ми самі). Члени цієї підпільної організації закликали бойкотувати англійські суди, органи влади, не купувати англійські товари та не платити податків, організовуючи масові саботажі [12, с. 5]. Та попри поразку повстання, продовження боротьби феніїв тривало та призвело до поступок з боку Англії, а в кінці, й до створення Ірландської вільної республіки в складі Великобританської імперії [13, с. 3–4]. Наголошувалось про велику допомогу у цій боротьбі ірландської діаспори, яка надавала фінансові ресурси, проводила вишкіл бойовиків та проводила активну пропагандистську діяльність серед закордонних держав [9, с. 4].

При описуванні фінського національно-визвольного руху автори в одній з публікацій зробили акцент на важливості особи Конні Ціллякуса, який доклав чималих зусиль у виготовленні в Стокгольмі та транспортуванні до Фінляндії нелегальної літератури, чим сприяв поширенню революційного руху [15, с. 7–8]. В іншій статті описано, як молоді фіни у 1918 р. за сприяння Німеччини змогли здобути незалежність. "Цей вибір молодого фінляндського покоління дозволив

обрати шлях позірних можливостей і започаткувати ділом змагання до державної самостійності” [21, с. 3–5].

Окремі статті “Сурми” адресувались українській діаспорі в Америці. Власне такими дописами редакція “Сурми” намагалась долучити до активнішої співпраці українську громаду, зокрема в США. Щоб українці за кордоном створювали в себе осередки організації, проводили періодичні збірки грошей на підтримання боротьби. Саме для них згодом (з 1930 р.) почали видавати “Додаток до “Сурми” для заокеанських українців” [13, с. 6–7].

Писалось в “Сурмі” і про теми, які б мали практично допомагати діяти у підпіллі. Так, викликає зацікавлення стаття, яка навчає “Як ховати тайні речі перед поліцією?”. Зокрема, у ній звернено увагу на місця в будинку та поза ним, де шукає поліція, та перераховано схованки, в яких найкраще ховати певні підпільні речі (літературу, документи, зброю) від стороннього ока [21, с. 5–7]. В іншому місці друкувалась інформація про шифри, коди і таємне письмо [20, с. 5–7]. В номері за жовтень 1927 р. вміщено статтю, у якій розповідається про основи конспірації. “Передумовою кожної конспіративності мусить бути осторожність, хитрість супроти ворога, безумовна маломовність та безоглядне додержування тайни...”. Зазначалось, що про діяльність певної особи в організації не мають знати навіть найрідніші люди, що кожен підпільник має мати власне псевдо, щоб не видавати себе, кореспонденція має бути надзвичайно обмеженою, а опісля використання, знищувати будь-які листи, а найкраще користуватись усними повідомленнями [9, с. 6–7]. Окремо наголошується на провокаціях, які становлять значну небезпеку для діяльності організації. “Найбільшим лихом, з яким приходиться боротися кожній організації взагалі, а підпольній зокрема, є провокація... Спирається (ворожа) протирозвідка головню на т. зв. таємному співробітництві, яке згодом у різних формах вироджується в провокацію...”. У статті йдеться про те, що провокаторами стають особи, які шукають матеріальних користей, яких примушують це робити, всіляко залякуючи, або ж авантюристи. Вони стараються проникнути в організацію, повідомляти державні органи безпеки про вивідану інформацію та вчиняти свідомі провокації в діяльності організації, щоб її знищити [10, с. 6–7].

Цінними є повідомлення, в яких описувалось, до чого треба бути готовим та як поводитись у разі затримання поліцією, обшуку помешкання та судового слідства. У них розповідалось, що поліція збирає відомості про діяльність підпільної організації через принагідних донощиків, сталих конфідентів поліції, цензуру листування на пошті, загублені речі революціонерів, інформацію провокаторів та їх діяльність, поліційних агентів, обшуки помешкань та в ході процедури слідства при допиті затриманих осіб [15, с. 4–5]. Окремо йшлося, що в процесі слідства поліція застосовує певну техніку: ізольовує затриманого, вчиняє на нього психологічний тиск, засилає до його камери агента для вивідання інформації, пропонує стати агентом поліції та доносити на членів організації, врешті затриманого просто б'ють та катують. Усе це робиться для отримання від підсудного потрібних зізнань, часто навіть неправдивих, однак потрібних слідству [17, с. 6–7; 18, с. 6–8]. В часі такого тиску затриманий або відмовляється від будь-яких зізнань, або ж дає завідомо неправдиві зізнання, або, що найгірше, у всьому зізнається [19, с. 3–5].

Проведення саботажів членами УВО проти польських органів влади та польських осадників обґрунтовувалось аналогічною тактикою французів в часі німецько-французьких війн, коли в тилу навіть неозброєними особами нищились телеграфічні лінії, залізниці, мости, фабрики, магазини тощо, що призводило до значного послаблення ворога [16, с. 2–3]. В іншій замітці говорилось про дієвість партизанської тактики боротьби, коли нема можливості вести відкриті бойові дії з ворогом: “...саботажі, так і партизантка є частинами, а то й початковою стадією цієї рішальної боротьби поневоленого народу за волю” [17, с. 2–4].

Багато матеріалів присвячено важливості пропаганди. “Пропаганда є в нашому столітті важнішою зброєю, ніж усі інші в боротьбі народів між собою. Лише дорогою пропаганди можна якусь справу зробити популярною в світі... Лише пропагандою серед власної суспільності можна викликати ...ненависть до ворога, геройського духа та жажду посвяти до боротьби... Поневолений народ мусить вести пропаганду також тому, щоб паралізувати протипропаганду своїх національних ворогів, які стараються визвольні змагання поневоленого народу здискредитувати перед світом, як рівно ж посяти зневіру, роздор та деморалізацію внутрі гнобленого ними народу, й так без проливу

крови та великих зусиль знищити моральну основу визвольного руху...”. Автор поділяє пропаганду на пропаганду словом і пропаганду ділом, та наголошує, що будь-який акт, зроблений для продовження боротьби, має мати якнайбільший розголос у краї та світі [10, с. 1–2].

“Пропаганда словом має за завдання, з одного боку, поширювати вплив ... на якнайширші кола власного й чужих народів, і продовжувати цей вплив через деякий час, щоб захопити нові покоління, і, з другого боку, щоб викликати бажані настрої та нові вчинки в лоні власної суспільності... При пропаганді живим словом приходять під увагу такі її форми: розмови, відчити й реферати, віча, курси і т.п. При пропаганді писаним словом маємо знов летючки, відозви, листи, брошури й книжки, пресу і т.п.”. Важливими завданнями пропаганди автори вважають “...плекати розумну ненависть до окупанта серед власної суспільності... Пропаганда нашого визвольного руху між чужими народами, ... придбання прихильної opinio publicae світа, інформування чужих народів про теперішнє положення українського народу, приєднування між ними союзників на випадок нашої збройної боротьби з окупантами” [11, с. 4–5].

На сторінках журналу описано довоєнну діяльність польських бойовиків соціалістичної партії, яких очолював Юзеф Пілсудський (Дзюк, Зюк). Зокрема, їх терористичну діяльність супроти представників тодішньої влади, напади на державні установи з метою здобуття грошей для організаційної діяльності. Окремо зроблено акцент, що після здобуття Польщею незалежності, усіх польських бойовиків, які загинули у такого роду акціях, вшановують як героїв, натомість тогочасних українців, які у своїй боротьбі за здобуття власної держави користуються схожими методами, засуджують та проголошують бандитами [9, с. 7]. Наголошувалось, що бойова організація польської соціалістичної партії на чолі з Ю. Пілсудським проводила активну діяльність протягом 1905–1908 рр. За цей час польські активісти вбили близько тисячі осіб та, з наказу Пілсудського, суворо розправлялись з усіма провокаторами в організації [12, с. 3–5]. В Кракові було організовано спеціальні вишкільні курси для бойовиків, яких готували для здійснення т.зв. “ексів” (нападів на урядові установи, найчастіше поштові відділення з метою вилучення грошей на потреби організації) [15, с. 2–3].

На шпальтах часопису спостерігаємо зміну позиції УВО стосовно набору українців до польського війська. Якщо на початку 1920-х рр. УВО закликала уникати наборів та не служити у ворожому війську, то з середини 1920-х рр., коли до лав організації вступає щоразу більше молодих українців нових поколінь, які не брали участі у війні, з’являється нагальна потреба, аби вони отримали добрий військовий вишкіл, зокрема, відслуживши в польській армії. УВО зверталась до молодих хлопців не уникати загальновійськового обов’язку, а навпаки, самому зголошуватись до війська, щоб здобути добрий військовий вишкіл, навчитись володіти зброєю і в слушний час спрямувати всі отримані знання та зброю проти ворогів України. “Хлопці! Вам скажуть присягнути на вірність Польщі. Ся присяга під примусом не важна! Ви зложіть у Вашім серці другу присягу: боротьби за волю українського народу! ... хоть Вам прийдеться тяжко служити в ворожій армії, служіть і учіться володіти крісом і познакомлюйтеся з усім, що колись Вам придасться на службі в нашій власній українській армії” [11, с. 3–4]. “Мусимо дати собі справу, що нашу державу здобути зможемо тільки оружною розправою зі всіма нашими займанцями” [13, с. 2–3].

Серед своїх ворогів УВО виділяє певні групи. Так, до них УВО зараховує комуністів, які “орієнтуються на Москву”, табір УНР, який “орієнтується на Польщу”, а також т. зв. “угодовців”, які шкодять визвольній справі, пропагуючи польонофільські настрої та любов до всіх націй. Зокрема наголошується, що приховані угодовці знаходяться у середовищі “Діла”, які на сторінках газети роблять передруки з польських часописів з критикою УВО. “Лояльність супроти Польщі – це зламання опору, це перший ступінь до цілковитого закріпощення... Щоби здобути незалежність українському народові, підготовляймо збройну розправу, а не угодовщину” [18, с. 1–3].

На шпальтах “Сурми” постійно подавалась хроніка подій з краю та з-за кордону, повідомлялось про арешти та судові розправи над членами УВО, друкувались спогади в’язнів польських тюрем, вірші та нариси з підпільного життя тощо.

Після заснування Організації Українських Націоналістів в 1929 р. та поступовим злиттям УВО з ОУН змінилась і тематика проблем на сторінках “Сурми”. Так, значно менше уваги редакція стала приділяти ідеологічно-програмовим статтям (це навантаження почав здійснювати офіційний

орган ОУН “Розбудова нації” (1928–1934), натомість збільшилась кількість дописів на військову тематику (“Вуличні бої” [22, с. 2–5], “Партизанка” [23, с. 5–8; 25, с. 4–7], “Повітряні збройні сили Польщі” [24, с. 9], “Висококаліброві кулемети” [26, с. 5], “Плавальні танки” [26, с. 6], “Панцирні вози та їх поборювання” [26, с. 7], “Картознавство” [27, с. 3–5].

Поряд з тим УВО намагалась впливати на українську суспільність, і молодь зокрема, через легальні часописи, що виходили в Галичині. Так, кадровий референт УВО в 1926 р. наголошував про необхідність у галицькій пресі вмещувати статті і публікації про фізичне виховання молоді, руханку та спорт. Для спрощення роботи він рекомендував перекладати аналогічні статті з чеських часописів. Зокрема, мали бути опубліковані статті на такі теми: “Руханка і спорт в життю кожного чоловіка”, “Фізичне виховання як середник до оздоровлення нації”, “Вага фізичного виховання для українців”, “Фізичне виховання у нас і в інших народів”, “Як повинна виглядати у нас руханка і спорт”, “Водний спорт”, “Зимовий спорт”, “Легка атлетика” тощо. Окремо зазначалось, що статті не мають бути великими, але з певним змістом і цікавими для читачів [28, арк. 21]. Усі ці заходи мали гартувати та готувати молоде покоління до продовження боротьби.

У 1934 році ситуація різко змінилась. Влітку 1934 р. відбувся атентат ОУН на міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького у Варшаві. Німецький уряд видав Польщі Миколу Лебеда, який мав відношення до атентату, а чехословацький – передав польському т. зв. “Архів Сеника”. Завдяки цьому польські органи безпеки докладно дізнались про обсяги діяльності організації, почались масові арешти членів ОУН в Галичині, які завершилися т. зв. “Варшавським процесом”. Поряд з тим польський уряд зажадав від чехословацького видати чільних діячів ОУН. Серед яких і головного редактора В. Мартинця. Останній змушений був з родиною втікати восени 1934 року до Австрії [3, с. 318–319]. У зв’язку з усіма цими перипетіями припинилось видання часопису “Сурма”.

Загалом слід зазначити, що вищеописаний пресовий орган Української військової організації відіграв значну роль у розвитку визвольної боротьби українців у міжвоєнний час. Публікації видання ознайомлювали українську громадськість з діяльністю УВО, її ідеями та завданнями, містили практичні поради щодо методів і способів боротьби, описували революційно-визвольну боротьбу інших народів, подавали докладну хроніку подій з краю та з-за кордону. Все це сприяло активному залученню молоді до визвольної боротьби, ґрунтовному вишколу молодих кадрів, які у відповідний момент могли б стати опорою національної боротьби.

1. Кучерук О. Останній паспорт Євгена Коновальця (до генези українсько-литовських стосунків між двома світовими війнами) // *Пам’ять століть*. – 2000. – №5. – С.59–63 2. Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН: Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. – Б.м., 1949. – 349 с.+ LXXVI. 3. Муравський В. Документи міністерства закордонних справ Чехословаччини про т. зв. “Архів Сеника” // *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника*. – Львів, 2004. – Вип. 12. – С. 306–328. 4. Навроцький О. Початки УВО у Львові // *Срібна сурма: Статті й матеріали до діяння Української Військової Організації* // *Збірник II: Початки УВО в Галичині*. – Торонто, б. р. – С. 25–62. 5. Посівнич М. Молодість Степана Бандери // *Степан Бандера: документи і матеріали (1920–1930 рр.) / Упор. М. Посівнич*. – Львів, 2006. – С. 5–35. 6. Ревера Б. Часопис УВО “Сурма” (1927–1934 рр.): проблеми видання і розповсюдження // *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника*. – Львів, 2002. – Вип. 9/10. – С. 216–230. 7. Сурма. – 1927, січень. – Ч. 1. 8. Сурма. – 1927, березень. – Ч. 2. 9. Сурма. – 1927, жовтень. – Ч. 3. 10. Сурма. – 1927, грудень. – Ч. 5. 11. Сурма. – 1928, січень. – Ч. 1 (6). 12. Сурма. – 1928, лютий. – Ч. 2 (7). 13. Сурма. – 1928, березень. – Ч. 3 (8). 14. Сурма. – 1928, квітень. – Ч. 4 (9). 15. Сурма. – 1928, травень. – Ч. 5 (10); 16. Сурма. 1928, червень–липень. Ч. 6(11). 17. Сурма. – 1928, серпень–вересень. – Ч. 7 (12). 18. Сурма. – 1928, жовтень. – Ч. 8 (13). 19. Сурма. – 1928, листопад. – Ч. 9 (14). 20. Сурма. – 1929, липень. – Ч. 7 (22). 21. Сурма. – 1929, листопад. – Ч. 11(26). 22. Сурма. – 1931, серпень. – Ч. 8 (48). 23. Сурма. – 1932, серпень–вересень. – Ч. 8–9 (58–59). 24. Сурма. – 1932, грудень. – Ч. 12 (62). 25. Сурма. – 1933, серпень. – Ч. 8 (70). 26. Сурма. – 1933, листопад. – Ч. 11 (73). 27. Сурма. – 1934, січень–лютий. – Ч. 1–2 (75–76). 28. Центральний державний архів громадських об’єднань (ЦДАГО) України. Ф 269, оп. 1, спр. 344.